

Կես դար է անցել այն օրից, երբ մենք՝ լեռնապրողներս, հանդիսատես եղանք մի այնպիսի համատարած եղեռնի, որի նմանը մի արձանագրել մարդկային պատմությունը։ Մի եղեռն, տարիներ առաջ պետականորեն զերծագրված, դավադրորեն կազմակերպված և անմեղամեղաբույր կերպով գործադրված մի խաղաղ, ստեղծագործ ժողովրդի դեմ, որպես ազգային բնաջնջում...

Այս տողերը գրողը դժբախտաբար ականա-տեսա վկաներից մեկն է եղել այդ եղեռնագործությունից։

Ես ուզում եմ միայն համառոտակի պատմել մի դրվագ, ուր իմ վշտահար սիրտը մի անգամ ես ցնցվեց անհուն կսկիծով, իմա-նալով իմ սիրելի ուսուցչի՝ Դանիել Վարու-ժանի նահատակման սոսկալի մանրամաս-նությունները, պատմված Չանդերբի հենց նրա տանտիրոջ կողմից։

1917 թվականին ես նորից զինվորական իշխանության ձեռքն ընկա ու թշվառ Գոնիա-յի զորանոցը։ Սակայն հայի համար ի՛նչ զինվորություն. դա էլ հաճախ մի պատրվակ, մի միջոց էր բնաջնջման։

Հսկա զորանոցում միակ հայը ես էի։ Ձեռքն ընկա մի վայրագ, արնախում չավուշի, որ միշտ թշնամաբար էր վերաբերվում ինձ հետ, գերիի նման ինձ ծառայեցնելով սև աշխատանքում միայն ու յաճախ հայհոյելով և արժանապատվություն վիրավորելով։

Մի անգամ, երբ աշխատում էի խոհանոցում, բոլորովին անտեղի կերպով սկսեց ինձ հայհոյել, անպատվել կրոնս էլ, ազգու-թյունս էլ։

Այլևս չկարողացա հանդուրժել, ընդհատեցի գործս ու ասացի.

— Քանի ես էլ օսմանյան զինվոր եմ, ուստի իրավունք չունեք վիրավորելու իմ ազգա-յին արժանապատվությունը։

Իմ այդ անսպասելի համարձակությունը սաստիկ զայրացրեց նրան. մերկացրեց իր սվինն ու գոչեց.

— Խնդի՛ր գլավուր, ես հիմա ցույց կտամ բեզ...

Մինչ այդ, ես էլ իմ մոտի կրակարանից անմիջապես վերցրի երկաթյա մեծ ունեղին, ինքնապաշտպանության համար։

Այդ որ տեսան խոհանոցում գտնվող թուրք զինվորները, միահամուռ խուժեցին վրաս հարվածներ տեղալով, ու թևիցս բռնած, տա-րան զորանոցի հերթապահ սպայի առաջ, ամբաստանելով ինձ որպես ապստամբի։

Արյունը ծորում էր վիրավոր գլխիցս ու ներկել էր դեմքս։ Փորձեցի ինքնադարաց-ման մի խոսք ասել. սակայն սպան, որ մինչ այդ բեղերը ոլորում էր ու գլուխը ռիսակա-լորեն շարժելով ինձ էր նայում սադայելի նման, լռեցրեց ինձ մի հայհոյանք պոռթկա-լով, ու հրամայեց, որ ինձ նետեն շղթայա-կապների բանտը։ Հագիվ ներս մտած, կիսա-կապների բանտը։ Հետզհետե խռնվեցին խավար միջանցքում հետզհետե խռնվեցին կայանավորները, զրնգացնելով իրենց շղթա-ներն ու հետաքրքրվելով իմ հանցագործու-թյամբ։ Սակայն ես շվարել էի, չգիտեի ո՛ր մեկին պատասխանել, մանավանդ որ դեմքս ի վար հոսում էր արյունը ու ես ստիպված էի շարունակ սրբել։ Նրանց մեջ մեկուսի կեցել էր բարձրահասակ և թիկնեղ մի երիտասարդ, զինվորական հագուստով, սակայն առանց ուսադիրների. նա ինձ էր նայում։ Տեսնելով իմ շվարուն և վիրավոր վիճակը, հրամայեց շուրջիններին, որ թողնեն ինձ իր մոտ դնա-լու։ Ես մոտեցա նրան, բարեկցի։ Նա ինձ առաջնորդեց իր թախտի վրա, անձեռոց տվեց, որ սրբեմ դեմքիս արյունը, ծխախոտի մոխիր ցանեց գլխի վերքիս վրա արյունա-հոսությունը դադարեցնելու համար, ու թողեց, որ հանգստանամ։

Երբ բավականին հանդարտվել էի, սկսեցինք խոսակցել: Պարզվեց, որ նա շանդորըցի է, իսլամացած թրքախոս հայ, իբրահիմ անունով: Ինձ խստիվ պատվիրեց, որ իր հայ լինելու մասին գաղտնապահ մնամ: Հետո, երբ ավելի մտերմացանք, նա հարցրեց, թե երբեք լսե՞լ էի Վարուժան անունով մի բանաստեղծի մասին: Զարմացած, նրան նայեցի:

— Ինչպե՞ս թե. բայց նա մեզ ուսուցիչ է եղել Սեբաստիայում, — ասացի ոգևորված: Նա ձեռքով նշան արեց, որ զգուշավոր խոսեմ. ուստի շշնջալով հարցրի, թե ի՞նչ գիտեք նրա մասին:

Իբրահիմը լռում էր գլխահակ, մերթ կրկնելով.

— Հե՛լ, ոչի՛նչ...

Իմ պնդումների վրա, վերջապես ինձ շշնջաց.

— Նա մեր տանն էր բնակվում երկու ուրիշ ընկերների հետ, որպես վարձակալ. նրանցից մեկը ղոկտոր Սեակն էր. մյուսի անունը հիմա չեմ հիշում: Հայրս քաղաքի ամենալավ դերձակը լինելուն համար, կառավարիչը առաջարկել էր նրան կա՛մ իսլամանալ ընտանյոք, և կա՛մ քվել դեպի աքսոր...: Ուստի, իսլամանալով, մենք մնացինք և մեզի նման ուրիշ մի քանի հայտնի արհեստավորներ: Նրանց տներում էլ աքսորական վարձակալներ տեղավորված էին, որոնք մերթ գալիս, հավաքվում էին Վարուժանի մոտ: Նա կարդում էր իր գրած նոր բանաստեղծությունները. սակայն հաճախ այնքան էր հուզվում, որ չէր կարողանում շարունակել, ու նստում, հեկեկում էր, դեմքը ձեռներովը ծածկած: Այդ ժամանակ լսվում էր Կոմիտաս վարդապետի «Տէ՛ր, ոորմեա՛»-ն: Ներկաները նրան ձայնակցում էին արտասովորապես: Կողքի սենյակից այդ ամենը լսում էինք ու մենք էլ լաց լինում...: Կոմիտաս վարդապետը հետո արտոնվեց վերադառնալ Պոլիս: Վարուժանին շարունակում էին այցելել նրա մտերիմ ընկերները:

— Հետո՞, հետո՞, — կրկնում էի ես հուզված, շունչս բռնելով:

— Խեղճ Վարուժանը օրնիբուն կա՛մ կարդում էր, և կա՛մ գրում: Նա շատ էր սիրում փոքր քրոջս՝ Մանուշակին. նրան նստեցնում էր ծնկներին, գգվում, փայփայում:

— Իմ զավակների կարոտն եմ առնում, — ասում էր նա մեզ:

— Հետո՞...:

— Ափսո՛ս, գեթ ղոկտոր Սեակը կարող էր փրկվել, եթե հանձն առներ իսլամանալ և փեսայանալ, ինչպես առաջարկել էր քաղաքի ազդեցիկ մի թուրք, որի աղջկան բժշկել էր

նա ծանր հիվանդությունից: Սակայն նա մերժել էր: Օ՛, ինչ տղամարդ էր նա...:

— Իսկ Վարուժա՛նը, Վարուժա՛նը, — շշնջում էի ես, ավելի ու ավելի տազնապահ հարյուր Սակայն իբրահիմը դիտավորյալ խուսափում էր, որպեսզի թեթևացնի պատմելիքը: Իմ վրա թողնելիք տպավորությունը: Վերջապես, այնպես անտարբեր երևույթ առնելով խոսաց.

— Է՛, ջանք, ի՛նչ պիտի լինի, նա էլ գնաց, ինչպես շատերը...:

Հետո շարունակեց.

— Օգոստոսի սկիզբներին էր: Առավոտն արթնանալիս, մի քանի ուստիկաններ ափ առիկում էին մեր տան դուռը: Երբ բաց արինք, ներսում մտան և ուղղակի դիմեցին մեր վարձակալ-յաների սենյակը ու խստորեն հրամայեցին անմիջապես պատրաստվել մեկնելու դեպի Ան-մալ կարա...: Ծն տեսա, թե ի՛նչպես ամենքս էլ սոսկալի գունատվեցին: Վարուժանը իրո՞վ տեսարակները թաքցրեց բարձի տակ: Նրանց մոտուր հանեցին աճապարանք: Ծն հետա-աքրորությունից մղված, հետևում էի նրանց: Մենք կամուրջի սրճարանի մոտերը, ուր արդեն հավաքվել էին աքսորական նրանց ընկերները: Երկու կառք մոտեցան: Վարուժանը, ղոկտոր Սեակը և նրանց մյուս ընկեր-դները ամենքին հրաժեշտ էին տալիս, ասելով. խո՛սք «Մնաք բարո՛վ, մնաք բարո՛վ... մենք...» մեկնելու կերթանք»: Բոլոր մնացողները ար-դստսվում էին:

Կառքը շարժվելու պահին, Վարուժանը լսելով շոռացավ նաև դեպի ինձ թեքվելով «մնասա՛ր բարո՛վ» ասելու, պատվիրելով, որ տեր լի-վանեմ թողած տետրակներին: Հետո վերջինից անգամ պոռաց.

— Իմ փոխարեն համբուրի՛ր Մանուշա-ան կին...:

Ծն այլևս չկարողացա զսպել արցունք-սրբերս:

Վերադարձա տուն: Մերոնք ամենքն էլ լացեցան լինում: Մորս հետ գնացինք նրանց ամա-յացած սենյակը: Ծն մտադրել էի վերցնել Վարուժանի բարձի տակից նրա թաքցրած բանաստեղծությունների տետրերը, երբ հենց ծնունդն պահին ներս մտան երեք ուստիկաներ: Եվ լքված գույքերը ծրար արած, տարան:

— Իսկ տետրակները, — շշնջացի ահա-րեկված:

— Ափսո՛ս, ժամանակ չունեցա դրանք գտնելու...:

— Խե՛ղճ Վարուժան, խե՛ղճ հայ գրակա-նություն, — կրկնում էի կսկծազին, — ինչպի-սի՞ գոհարներ կորցրիր, ինչպիսի՞...:

Իբրահիմը ծխախոտ հրամցրեց ինձ, ու մենք վշտից ծխում էինք կատաղորեն: Նա շարունակեց պատմել.

— Նույն օրը Չանդըրը վերադարձել էին լիակու կառքերը: Կառապաններից մեկը հատապետի շատ վշտացած, պատմել է, թե ի՛նչ-ժես հանկարծ հարձակում էին կրել Թունա տղված զառիվերը բարձրանալիս շորս դա-ծիճիճների կողմից, որոնց գլխավորը հրամայել էր աքսորականներին՝ ցած իջնել կառքից: Երկու կտոր Սևակը պաղատել է վարձկան դա-ծիճիճներին, որ խնայեն իրենց կյանքը, փոխա-ծիճեն խոստանալով տալ իրենց բովանդակ աքսորատուժյունը: Դաճիճները մնացել են ան-զրդվելի: Իջեցրել են նրանց մոտակա ձորը,

նախապես հանելով նրանց զգեստները: Հետո սկսել են նրանց ձեռքերը ըվանով կապել: Վարուժանը ընդվզել է: Դրա համար նրան սաստիկ խոշտանգել են, կապել են ծառին, ինչպես նաև մյուսներին, ապա դանակներով հարձակվել են նրանց վրա: Նախ փորձել են վարուժանի աչքերը, հետո կտոր-կտոր են արել նրան և մյուս ընկերներին ու նետել հե-ղեղատի ջրի մեջ...:

Մանր ապրումների ազդեցությամբ տակ, հուզումից դողում էի, առանց մի կաթիլ ար-ցունքի բարեբար ցողի...:

